

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده الهیات و معارف اسلامی
پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

بررسی تطبیقی دیه مسلمان و غیرمسلمان در مذاهب

خمسه

استاد راهنما:

دکتر محمد نوذری فردوسیہ

استاد مشاور:

دکتر

نگارنده:

رقیہ رحیمی

زمستان ۱۴۰۰

تاریخ: ۱۳۹۵/۹/۶

شماره: ۱۸۰۶۶/۱۳۹۵

پیوست:

« صورت جلسه دفاع از پایان نامه کارشناس ارشد »

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عج) صلوات الله علیه

جلسه دفاعیه پایان نامه کارشناسی ارشد (نویسنده) حاتم زینبیه رحیمی

رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی به شماره دانشجویی ۹۸۱۴۰۶۲۰۰۷ دوره روزانه

تحت عنوان بررسی تطبیقی دین مسلمان و غیر مسلمان در مذاکرات هسته

با حضور هیأت داوران در محل دانشگاه قم در تاریخ ۱۳۹۵/۱۲/۱۵ تشکیل گردید. در این جلسه، پایان نامه با موفقیت مورد دفاع

قرار گرفت ✓ قرار نگرفت و نامبرده سره با عدد ۱۸ یا حرف همیوری

ترجمه عالی خیلی خوب ✓ خوب متوسط برود درجه نوبت

نام و نام خانوادگی	سمت	رتبه علمی	امضاء
محمد پورتری کردوسی	استاد زاحما	استادیار	
علیرضا ابراهیمی	استاد ناظر	استادیار	
حمیده حاتم عدالتی غنی بک	همانند تحصیلات تکمیلی و ناظر علمی	استادیار	

مدیر خدمات آموزشی

نام و امضاء

مدیر آموزشی و تحصیلات تکمیلی دانشکده

نام و امضاء

نشانی:

جاده قدیم اصفهان،

دانشگاه قم

پستی: ۳۷۱۶۱۲۶۶۱۱

تلفن: ۳۲۸۵۳۳۱۱

دورنویس:

وبت آموزشی ۳۲۸۵۵۶۸۲

وبت اداری ۳۲۸۵۵۶۸۶

وبت دانشجویی ۳۲۸۵۵۶۸۸

تاریخ: ۱۳۹۵/۹/۶ شماره: ۱۸۰۶۶/۱۳۹۵
موضوع: صورت جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد (نویسنده) حاتم زینبیه رحیمی
۱- بررسی (۱۲)
۲- مینویس (۱۲)
۳- موقت (۱۲)
۴- اظهار نظر (۱۲)
۵- نظر (۱۲)

تقدیم به:

سپاس خدای را که سخنوران در ستودن آن بمانند

خدایی که آفرید

جهان را، انسان را، عقل را، معرفت را، عشق را

و به کسانی که عشقشان را در وجودم دمید.

اکنون با دلی آکنده از عشق و امید و با افتخار فروان پایان نامه ام را به مادرم که در تمام مراحل زندگی

مشوق و همراه من بوده اند ، تقدیم می نمایم.

همچنین به اساتید بزرگوام که در طول تحصیل و انجام پژوهش ، مرا یاری رساندند. تقدیم می کنم.

سپاس و ستایش:

خداوند سبحان را سپاسگزارم که به‌بهنده حقیر توفیق انجام و اتمام پژوهش حاضر را عنایت فرمودند و به مصداق «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» بسی شایسته است از استاد راهنمای فرزانه جناب آقای دکتر محمد نوذری فردوسیة و همچنین از اساتید بزرگوار و گرامی دکتر علیرضا ابراهیمی و دکتر حمیده عبداللهی علی بیک که زحمت داوری و تصحیح این پایانامه رو برعهده داشتند کمال سپاس را دارم.

چکیده

مسئله دیه مسلمان و غیرمسلمان یکی از مباحثی است که در مذاهب مختلف دین اسلام و بنابر شرایط خاص، منجر به احکام متفاوتی شده است. بررسی مذاهب خمس، بیانگر عدم برابری مسلمان و غیر مسلمان در میزان دیه است. مسئله دیه از موضوعاتی است که در نتیجه مقتضیات زمانی رخ داده است که پیش از این، نیاز به پاسخگویی و حل آن نبود، اما با گذر زمان به مسئله‌ای بااهمیت و اساسی تبدیل شده است. بحث قتل نفس و جراحات نیز از همین مسائل است که نیازمند پرداخت دیه است. بر همین اساس، پژوهش حاضر باهدف بررسی تطبیقی دیه مسلمان و غیرمسلمان در مذاهب خمس انجام گردید. در این پژوهش، از روش توصیفی و از منابع کتابخانه‌ای استفاده شد. در همین ارتباط، احکام مذاهب خمس در مورد دیه نفس و اعضا مورد بررسی قرار گرفت و دیدگاه هر یک از فقهای مشهور این مذاهب، بیان شد. نتایج نشان می‌دهد که شافعی به ثلث بودن دیه نفس، مالکی به نصف بودن دیه ذمیون، ابوحنیفه به تساوی دیه مسلمانان باور دارند. درحالی‌که فقهای امامیه، دیه مرد اهل کتاب را معادل هشتصد درهم و دیه زن کتابیه رو چهارصد درهم مشخص کرده‌اند. بر این اساس، برخی از فقهای امامیه برحسب شرایط، دیه غیرمسلمان را با دیه مسلمین یکی دانسته‌اند. همچنین دیه اعضا آن‌ها نسبت به همدیگر مشخص شده است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که ماهیت و میزان دیه از دیدگاه فقهای خمس متفاوت بوده و هر یک از آن‌ها، میزانی از دیه را تعیین کرده‌اند. همچنین در مورد یهودیان، مسیحیان و غیره و همچنین بین فقهای اهل سنت در این زمینه اختلاف وجود دارد. نتیجه کلی آن است که در مذاهب پنج‌گانه اصل جبران خسارت به‌عنوان یک اصل معتبر پذیرفته شده است، اما در ماهیت و میزان دیه مسلمانان و غیرمسلمانان (قتل و قطع عضو) تفاوت‌هایی وجود دارد.

واژگان کلیدی: دیه نفس و اعضا، مسلمان، غیرمسلمان، مذاهب خمس.

۳۹	مقدمه
۳۹	۱-۲ مسلمان و غیر مسلمان از نظر لغوی و اصطلاحی
۳۹	۱-۱-۲ معنای لغوی اسلام
۴۰	۲-۱-۲ مسلمان واقعی
۴۲	۳-۱-۲ معنای لغوی غیرمسلمان (کافر و مصادیق آن)
۴۲	۱-۳-۱-۲ اهل کتاب
۴۴	۲-۳-۱-۲ اهل ذمه
۴۶	۳-۳-۱-۲ اهل عهد
۴۷	۴-۳-۱-۲ مستامنین
۴۸	۲-۲ دیه نفس مسلمان از دیدگاه مذهب امامیه
۵۱	۳-۲ دیه نفس غیرمسلمان از دیدگاه مذهب امامیه
۵۸	۴-۲ دیه عضو مسلمان از دیدگاه مذهب امامیه
۶۳	۵-۲ دیه عضو غیرمسلمان از دیدگاه مذهب امامیه

فصل سوم: دیه نفس و عضو مسلمان و غیرمسلمان از دیدگاه مذاهب اربعه اهل سنت

۶۷	مقدمه
۶۷	۱-۳ دیه نفس مسلمان از دیدگاه مذاهب اربعه اهل سنت
۶۸	۲-۳ دیه نفس غیرمسلمان از دیدگاه مذاهب اربعه اهل سنت
۷۳	۳-۳ دیه عضو مسلمان از دیدگاه مذاهب اربعه اهل سنت
۷۵	۴-۳ دیه عضو غیرمسلمان از دیدگاه مذاهب اربعه اهل سنت

فصل چهارم: مقایسه دیدگاه فقهای مذاهب خمس در مورد دیه مسلمان و غیرمسلمان

۸۱	مقدمه
۸۱	۱-۴ مقایسه دیه نفس و عضو مسلمان از دیدگاه فقهای مذاهب خمس
۸۴	۲-۴ مقایسه دیه نفس و عضو غیرمسلمان از دیدگاه فقهای مذاهب خمس
۸۵	الف) دیدگاه اول: نابرابری دیه مسلمان با غیرمسلمان
۸۶	ب) دیدگاه دوم: برابری دیه مسلمان با غیرمسلمان
۸۶	ج) دیدگاه سوم: دیدگاه منتخب تساوی دیه مسلمان و غیر مسلمان (فقهای حنفیه، زیدیه و غیره)
۸۸	نتیجه‌گیری
۹۳	منابع و مآخذ
۹۳	منابع فارسی

منابع عربی	۹۵
چکیده انگلیسی	۱۰۲

مقدمه

۱. بیان مساله

امروزه با پیشرفت علوم و افزایش سطح آگاهی انسان‌ها، اکثر علوم رو به نوگرایی گذاشته‌اند که در این میان علوم انسانی نیز پیشرفت قابل توجهی داشته، اما چالش‌هایی هم داشته است. در این میان رشته فقه و حقوق اسلامی نیز، چالش‌هایی را رو در روی خود داشته است. از جمله می‌توان به حفظ تمامیت انسانی و نحوه جبران خسارت وارد شده به افراد در قالب قصاص یا دیه اشاره نمود که همواره در میان مذاهب خمسّه اختلاف نظر وجود داشته است. حفظ تمامیت و حفظ جان انسان‌ها همواره مورد توجه بوده و دین اسلام نیز از پرداختن بدان غفلت ننموده و اگر خونی به ناحق ریخته شده یا به حریم جسمانی افراد آسیبی وارد شده است، سازوکاری مناسب را برای جبران خسارت مطرح نموده است. از صدر اسلام، همواره بخشی از ساکنان جوامع اسلامی را غیرمسلمانان تشکیل می‌دادند. دین اسلام بدلیل شمولیت و داشتن احکامی توأم با رحمت و رأفت، زمینه زندگی مسالمت‌آمیز غیرمسلمانان در کنار پیروان دین اسلام را فراهم کرده است. همواره بخشی از ساکنان سرزمین‌های اسلامی و جوامع مسلمان را غیرمسلمانان تشکیل می‌داده‌اند. قرآن کریم در مواضع متعدد از قتل و خونریزی بر حذر داشته و با متجاوزان به حریم جسمانی برخورد قاطعانه کرده و «انسان را صرف نظر از قومیت و عقیده، دارای کرامت الهی دانسته است. از این رو نه تنها هیچ حکومتی نمی‌تواند این حق را از او سلب کند و یا آسیبی به جسم و جان او وارد سازد، بلکه باید به جان و زندگی اتباع خود احترام گذارد و در صیانت و حمایت از آن تلاش و اقدام نماید».

از جمله احکامی که در قرآن کریم و روایات متعدد بدان اشاره شده است، موضوع دیه و تطبیق آن در میان مسلمان و غیرمسلمان در مذاهب خمسّه است. اسلام با شروط و قیود بسیار زیادی حدود، مسائل و احکام مربوط به دیه و ماهیت آن را تعیین کرده است. از طرف دیگر، موارد تعلق دیه را با دقت معین کرده و حتی در قتل و جرح عمد نیز افراد را به عفو و بخشش تشویق نموده است.^۱ در خصوص تاریخچه دیه بحث‌های بسیاری مطرح است، اما بسیاری تاریخچه آن را به سال‌های قبل از میلاد بازمی‌گردانند که انسان‌ها به این نتیجه رسیدند در مقابل اتفاقی که برای کسی می‌افتد به جای اینکه او را قصاص کنند در برخی موارد با پرداخت دیه موضوع را حل و فصل (رفع) نمایند. در شریعت اسلام به اولیای دم مقتول، رخصت داده شد که میان سه

^۱ منوچهر، طباطبایی مومنی، آزادی‌های عمومی و حقوق بشر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۲، ص ۲۲.

^۲ ربایه، رحیمی، «تطبیق دیه در مذاهب خمسّه»، دانشگاه پیام نور تهران جنوب، رشته الهیات، گرایش فقه مبانی حقوق، پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۹۷، ص ۵.

امر (قصاص، دیه یا عفو بدون دیه)، یکی را برگزینند اما در سایر ادیان ابراهیمی؛ یعنی یهود و پیروان تورات در صورت ارتکاب قتل عمد، محکوم به قصاص بوده‌اند و عفو و رخصتی درباره آنان اعمال نمی‌شد؛ اما مسیحیان و پیروان انجیل در صورت ارتکاب قتل عمد، ملزم به عفو و بخشش بوده و حق قصاص نداشته‌اند»^۱.

لزوم پرداخت دیه از جمله احکامی است که قبل از اسلام به عنوان شیوه ای برای حل و فصل خصومت ها و پایان بخشیدن به منازعات در جوامع مختلف، از جمله در میان اعراب جاهلی، مرسوم بوده است. این حکم توسط اسلام مورد تأیید و امضا قرار گرفته و البته، برای جلوگیری از اعمال سلیقه و تضییع حقوق اشخاص، حدود و ثغور آن به روشنی مشخص شده است. تعریف فقهی دیه در مواردی از «قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰» نیز منعکس شده است. مطابق ماده ۱۵ «دیه مالی است که از طرف شارع برای جنایت تعیین شده است» و به موجب ماده ۲۹۴ «دیه مالی است که به سبب جنایت بر نفس یا عضو به مجنی علیه یا به ولی یا اولیای دم او داده می‌شود». در فقه اسلامی درباره دیه و شرایط آن، مطالبی ارائه شده است که فقها در اکثر موارد با یکدیگر توافق دارند، اما در این زمینه می‌توان شاهد اختلاف نظرهایی در میان فقه‌های مذاهب خمس بود. لزوم پرداخت دیه به‌عنوان شیوه‌ای برای حل و فصل خصومت‌ها و پایان بخشیدن به منازعات، توسط اسلام نیز مورد تأیید قرار گرفته و برای جلوگیری از اعمال سلیقه و تضییع حقوق اشخاص، حدود آن مشخص شده است. در اصطلاح فقه، دیه به مالی اطلاق می‌گردد که به سبب جنایت بر نفس و جان فرد آزاد و یا جنایت بر کمتر از جان واجب می‌گردد. لفظ دیه در قرآن کریم (به عنوان مثال آیه ۹۲ سوره نسا: «وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً ۚ وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا ۚ فَإِنْ كَانِ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ ۚ وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ ۚ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِّنَ اللَّهِ ۚ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا»): هیچ مؤمنی را نرسد که مؤمن دیگری را به قتل رساند مگر آنکه به اشتباه و خطا مرتکب آن شود، و در صورتی که به خطا هم مؤمنی را مقتول ساخت باید (به کفاره آن) بنده مؤمنی را آزاد کند و خونبهای آن را به صاحبش تسلیم نماید مگر آنکه دیه را ورثه (به قاتل) ببخشند. و اگر مقتول مؤمن از قومی باشد که با شما دشمن و محاربتند، قاتل

^۱ ابو عبدالله محمد بن ادریس، الشافعی، الأم، دارالفکر. جلد ششم، بیروت: الطبعة الثانية، ۱۴۰۳، ص ۹؛ البلیخی، مقاتل بن سلیمان، تفسیر مقاتل بن سلیمان. تحقیق احمد الفرید، جلد اول، بیروت: دارالکتب العلمیة، الطبعة الأولى، ۱۴۲۴، ص ۹۴.

^۲ روح الله، خمینی، تحریر الوسیله. چاپ ششم، تهران: مکتب الکاظمی، ۱۳۶۶، ص ۴۹۷.

دیه ندهد، لیکن بر او است که بنده مؤمنی را آزاد کند، و اگر مقتول از قومی است که بین شما با آنها پیمان برقرار بوده پس خونبها را به صاحب خون پرداخته و بنده مؤمنی (به کفارہ آن) آزاد کند، و اگر (بنده‌ای) نیابد بایستی دو ماه متوالی روزه دارد. این توبه‌ای است که از طرف خدا پذیرفته است و خدا دانا و حکیم است. آیه ۳۲ سوره مائده: «مِنْ أَجْلِ ذَٰلِكَ كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا ۚ وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ بَعَدَ ذَٰلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ»: بدین سبب بر بنی اسرائیل حکم نمودیم که هر کس نفسی را بدون حق و یا بی‌آنکه فساد و فتنه‌ای در زمین کرده، بکشد مثل آن باشد که همه مردم را کشته، و هر کس نفسی را حیات بخشد (از مرگ نجات دهد) مثل آن است که همه مردم را حیات بخشیده. و هر آینه رسولان ما به سوی آنان با معجزات روشن آمدند سپس بسیاری از مردم بعد از آمدن رسولان باز روی زمین بنای فساد و سرکشی را گذاشتند. بدین معنی که کشتن انسان جرم بزرگی است و تنها با کشتن مجرم برطوف نمی‌شود و باید به پرداخت دیه نیز مبادرت نمود) و نیز در احادیث و روایات آمده است.^۱

در خصوص تعریف دیه در میان فقهای مذاهب اسلامی اربعه و امامیه، می‌توان نظریات و عقاید گوناگونی را مشاهده نمود. اکثر فقهای حنفی، معتقدند: «دیه اسم مالی است که بدل نفس است و ارزش اسم مال واجب در کمتر از نفس است». بدین معنی که پرداخت دیه تنها در حالت قتل نفس صورت می‌گیرد و واجب است. فقهای مالکیه گفته‌اند: «دیه مالی که با قتل انسان آزاد در عوض خونش واجب می‌گردد». بنابراین از منظر فقهای مالکی، نیز دیه به قتل نفس تعلق دارد. با این تفاوت که در آن به آزاد بودن مجنی علیه که از جمله شروط تعلق دیه است، اشاره می‌گردد. برخلاف دو مذهب پیشین، مذهب شافعی تعریف واحدی از دیه ارائه نموده است و معتقدند «دیه مال واجبی است که به سبب جنایت بر شخص آزاد در نفس یا کمتر از آن پرداخت می‌شود». بدین معنی که قتل نفس، قطع عضو و هر نوع جراحت، موجب پرداخت دیه است. در میان فقهای حنابله نیز تنها می‌توان یک تعریف واحد را مشاهده نمود و

^۱ «مَنْ قَتَلَ لَهٗ قَتِيلًا فَهُوَ بِخَيْرِ النَّظَرَيْنِ إِمَّا أَنْ يُؤَدِّيَ وَإِمَّا أَنْ يُقَادَ»: اولیای مقتول (در قتل عمد) این اختیار را دارند که قاتل را قصاص نمایند یا او را عفو کنند یا دیه بگیرند (الترمذی، ۱۴۰۶، ج ۴: ۲۱).

^۲ حمد علاء الدین بن محمد امین بن عمر عبدالعزیز عابدین، ابن عابدین، رد المحتار علی الدر المختار. جلد ششم، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۲، ص ۵۷۳.

^۳ صالح بن عبدالسمیع، الأزهری، الثمر الدانی شرح رساله ابن ابی زید القیروانی. بیروت: المکتبه الثقافیه، بی تا، صص ۵۷۴-۵۷۵.

^۴ زکریابن محمد بن ذکریا، الانصاری، أسنی المطالب فی شرح روض الطالب. جلد چهارم، دارالکتاب الاسلامی. بی تا، ص ۴۷؛ شمس الدین محمد بن أحمد، الرملی، نهاییه المحتاج إلی شرح المنهاج. جلد هفتم، بیروت: دار الکفر، ۱۴۰۴، ص ۳۱۷.

آن این است که «دیه مال پرداختی به مجنی علیه، یا ولی او و به سبب جنایت است». یعنی دیه شامل مال پرداختی در قتل نفس و کمتر از آن یعنی قطع عضو، از بین بردن منفعت و جرح می‌شود. از سوی فقهای امامیه دیه عبارت است از: «مالی است که به سبب جنایت بر انسان آزاد در نفس یا کمتر از آن واجب می‌گردد، خواه مقدار معینی برای آن باشد یا نباشد؛ هرچند که دیه را معمولاً در مورد اول به کار می‌برند و در مورد دوم اصطلاح ارش و حکومت را استعمال می‌کنند».

احکام متعددی در کتب فقهی امامیه برای غیرمسلمانان ساکن در جوامع اسلامی و تحت حاکمیت دولت مسلمان بیان شده است. در فقه اسلامی درباره شرایط تعلق دیه، مطالبی ارائه شده که فقها در اکثر موارد با یکدیگر توافق دارند، اما اختلاف‌نظرهایی نیز میان فقهای مذاهب خمس وجود دارد. برای مثال، اسلام برای غیرمسلمانی که در کشور اسلامی زندگی می‌کنند، در صورت وقوع جنایت بر آنان، دیه در نظر گرفته، اما میزان آن مورد اختلاف فقها واقع شده است. به‌طور کلی در خصوص میزان دیه غیرمسلمانان، پنج نظر و دیدگاه متفاوت وجود دارد. اول اینکه دیه غیرمسلمان برابر دیه مسلمان است. بیشتر فقهای حنفی در این دسته قرار می‌گیرند و لفظ آیه ۹۲ سوره نسا را به‌عنوان «تساوی در میزان دیه فرد مسلمان و غیرمسلمان در نظر گرفته‌اند». دسته دوم دیه غیرمسلمان را نصف دیه مسلمان می‌دانند. مالکیه و حنابله «دیه کافر کتابی (یهودی و نصرانی)، معاهد و مستامن را نصف دیه مسلمان دانسته‌اند». در دیدگاه سوم دیه غیرمسلمان یک‌سوم دیه مسلمان (معادل چهار هزار درهم) است. در این زمینه می‌توان به روایات امام صادق (ع) اشاره نمود که بر طبق آن، «دیه یهودی و نصرانی، چهار هزار درهم و دیه مجوسی، هشتصد درهم در نظر گرفته شده است». در دیدگاه چهارم، دیه غیرمسلمان دو سوم عشر دیه مسلمان (معادل هشتصد درهم) است. از منظر محقق حلی، فقیه شیعی مذهب دیه ذمی، یهودی، نصرانی و همچنین مجوسی، هشتصد درهم در نظر

^۱ شرف الدین أبو النجا موسی بن أحمد، الحجاوی، الإقناع فی فقه الإمام أحمد بن حنبل. جلد چهارم، بیروت: دار المعرفه، بی تا، ص ۱۹۹؛ عبدالرحمن بن عبدالله بن أحمد، البعلی، کشف المخدرات. جلد دوم، لبنان (بیروت): دار الشائر الاسلامیه، الطعه الاولی، ۱۴۲۳، ص ۷۱۸.

^۲ محمدحسن، النجفی، جواهر الکلام. جلد چهل و سوم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۷، ص ۲.

^۳ وهبه، زحیلی، الفقه السلاوی و ادلته. جلد هشتم، دمشق: دار الفکر، ۱۴۱۸، ص ۵۷۱۶.

^۴ احمد بن عبدالرحیم، دهلوی، حجه الله البالغه. جلد دوم، بیروت: دار المعرفه، ۱۴۱۸، ص ۲۷۰؛ یحیی بن سالم، عمرانی، البیان فی مذهب الامام الشافعی. جلد یازدهم، بیروت: دار المنهاج، ۱۴۲۸، ص ۴۹۲.

^۵ محمد بن علی، ابن بابویه، من لا یحضره الفقیه. جلد چهارم، تهران: دارالمکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰، ص ۹۱.

گرفته شده است». شیخ طوسی، «دیه ذمیان نصرانی، یهودی و مجوسی را به طور یکسان و به مبلغ هشتصد درهم دانسته است». نظر پنجم این است که دیه غیرمسلمان در اصل هشتصد درهم است، ولی اگر کشتن افراد غیرمسلمان عادت شود، حاکم می‌تواند قاتل را بکشد و یا به دیه کامل فرد مسلمان محکوم کند.^۳ امام صادق (ع) در این خصوص چنین بیان داشته است: «مرد مسلمان، اگر عادت به قتل افراد پیدا کرده باشد، کشته می‌شود و این در حالی است که وی حقیر هم شده است».^۴

برخی از فقها مانند آیت‌الله مکارم شیرازی، آیت‌الله صانعی و آیت‌الله هاشمی شاهرودی دیه مسلمان و غیرمسلمان را برابر می‌دانند. آیت‌الله خامنه‌ای، در راستای حقوق شهروندی از برابر شدن دیه اقلیت‌های دینی با مسلمانان دفاع و حمایت نموده است.^۵ به بیان آیت‌الله مکارم شیرازی، دیه ذمی و مستامن و معاهد بنابر احتیاط واجب دیه کامله است، دیه زنان نیز نصف دیه مردان است و ولیّ دم می‌تواند با قاتل مصالحه کند، البته حاکم شرع مخیر است طبق مذهب اسلام حکم کند و کفار حربی از این حکم مستثنی هستند.^۶

به نظر می‌رسد، قول به برابری دیه میان مسلمانان و غیرمسلمانانی که به پیمان‌ها و تعهدات خود پایبند بوده‌اند، معقول باشد و روایاتی را که بر نابرابری دیه مسلمان و غیرمسلمان دلالت می‌کنند، بر فرض صحت، می‌توان بر حالت پایبند نبودن غیرمسلمانان به همه تعهداتشان حمل کرد.^۷ چنانچه «یکی از اهل کتاب در کشور اسلامی کشته شود چون به مقررات ذمه پای بند بوده، دیه‌اش مثل دیه مسلمان است، ولی اگر در کشوری غیرمسلمان زندگی می‌کند دیه‌اش همان ۸۰۰ درهم است». با این حال، علمای اسلامی در این زمینه نظرات متفاوتی بیان کرده‌اند و بحث دیات را مورد بحث قرار داده‌اند. این موضوع، بخش مهمی از مطالعات فقهی و

^۱ جعفر بن حسن، محقق حلی، *شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*. جلد چهارم، تهران: انتشارات استقلال، ۱۴۰۹، ص ۱۰۱۷.

^۲ محمد بن حسن، طوسی، *المیسوط*. جلد هفتم، قم: المکتبه المرتضویه لاحیاء الجعفریه، ۱۳۷۸، ص ۱۵۷.

^۳ محمدعادل، ضیایی؛ نرگس، فهیم، «دیه غیرمسلمان ساکن در بلاد اسلامی از دیدگاه فقه مذاهب اسلامی»، *فقه مقارن*، دوره ۴، شماره ۷، بهار، ۱۳۹۵، ص ۵۰.

^۴ محمد بن حسن، حر عاملی، *وسائل الشیعه*. جلد بیست و نه، قم: موسسه آل‌البتیت (ع) لاحیاء التراث، ۱۴۱۴، ص ۲۳.

^۵ دیدار نمایندگان هموطنان مسیحی با رهبر انقلاب و قدردانی عمیق هموطنان مسیحی از برابر شدن دیه اقلیت‌های دینی با مسلمانان، ۱۳۸۲/۱۰/۱۵؛ ساغری، سجاده؛ شه مرادی، روح‌الله، «مناسبات امام خامنه‌ای مدظله العالی»، *رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری*، سال ۵، شماره ۵۲، بهار، ۱۴۰۰، صص ۲۵۵-۲۵۶.

^۶ پایگاه اطلاع رسانی دفتر آیت‌الله مکارم شیرازی.

^۷ محمدعادل، ضیایی؛ نرگس، فهیم، «دیه غیرمسلمان ساکن در بلاد اسلامی از دیدگاه فقه مذاهب اسلامی»، پیشین، ص ۴۷.

^۸ روح‌الله، شریعتی، *حقوق و وظائف غیرمسلمان در جامعه اسلامی*. قم: مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، ۱۳۸۱، صص ۱۱۷-۱۲۲.

حقوقی را به خود اختصاص داده است. منظور از غیرمسلمانان در پژوهش حاضر، کفار داخل مرزهای سرزمین اسلامی (اهل کتاب، اهل ذمه، اهل عهد و مستامنین) است. بنابراین مسئله پژوهش این است که دیدگاه مذاهب خمس در مورد دیه در جنایت بر نفس و عضو مسلمانان و غیرمسلمانان چیست؟

۲. ادبیات و سوابق تحقیق

با بررسی تحقیقات و مطالعات انجام شده می‌توان گفت که پژوهشی با عنوان بررسی تفاوت دیدگاه فقه امامیه و فقه اهل سنت در خصوص دیه مسلمان و غیرمسلمان موجود نمی‌باشد، و بیشتر مطالعات صورت گرفته به بررسی برخی انواع دیه یا بررسی آن از منظر برخی مذاهب پرداخته اند، در حالی که در این پژوهش به صورت تطبیقی به بررسی دیدگاه فقه امامیه و فقه اهل سنت در مورد دیه مسلمان و غیرمسلمان پرداخته شده است. در ادامه مهم ترین پژوهش های مرتبط با موضوع پژوهش اشاره شده است:

جلیلیان (۱۳۸۹) در پایان نامه خود «احکام کیفری غیرمسلمان در کشور اسلامی» را مورد بحث و بررسی قرار داده است. وجود تفاوت در میزان و چگونگی حد، دیه و قصاص میان مسلمان و غیر مسلمان در فتوای فقهای گذشته پررنگ تر بوده، ولی امروزه با تحولات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی که در جوامع ایجاد شده است و همچنین با پیرایش پدیده دولت و سازمان‌های بین المللی، بحث تعدیل و برابری احکام کیفری مسلمانان و غیرمسلمانان و عدم توجه به دین افراد خطاکار در نحوه ی مجازات وی جلوه بیشتری یافته است.

احسانی (۱۳۹۲)، در کتابی که نگاشته است به بررسی تفاوت دیه زن و مرد از دیدگاه مذاهب اسلامی پرداخته است. در این کتاب به تطبیق موضوع اختلاف میزان دیه زن و مرد از دیدگاه فقه شیعه و همچنین مذاهب چهارگانه اهل سنت پرداخته شده و تحلیلی از حقوق زن در فقه اسلامی با توجه به شبهات وارد شده در این زمینه ارائه شده است. بدین منظور تلاش شده است تا پیشینه تاریخی منزلت زن با تأکید بر دوره اسلامی مورد بحث قرار گیرد و ماهیت دیه از لحاظ جزایی بحث گردد. ضمن این که تفاوت دیه زن و مرد در انواع جنایت بحث شده و مسئولیت پرداخت آن از سوی هر یک تبیین شده است.

دهمرد (۱۳۹۲)، در پایان نامه کارشناسی ارشد خود به «بررسی تطبیقی موارد تبدیل قصاص به دیه و مبانی آن در مذاهب خمس و قوانین جزایی ایران» پرداخته است. قصاص یکی از انواع مجازاتی است که از دین اسلام برگرفته شده و می‌تواند با اجرای درست به بقای حکومت و

مصلحت افراد جامعه کمک شایانی نماید. به نظر می‌رسد که در قوانین ایران که برگرفته از مبانی و آموزه‌های اسلامی و برپایه فقه امامیه است، موضوع قصاص بسیار عقلانی مدنظر قرار گرفته است، و اصولی چون شرعی و قانونی بودن این‌گونه مجازات‌ها، شخصی بودن و تناسب بین جرم و مجازات بر اجرای آن‌ها حاکم است.

حاجی علی و محمدی (۱۳۹۵)، در کتاب خود به بررسی تطبیقی قصاص و دیات در فقه مذاهب خمس پرداختند. موضوع اصلی این کتاب فقه تطبیقی است. در این کتاب به مباحثی در خصوص اقسام قتل عمد در فقه امامیه؛ اقسام قتل عمد در فقه اهل سنت؛ شروط معتبر در قصاص؛ استیفای قصاص؛ شروط قصاص عضو؛ کیفیت و شروط قصاص در زخم‌ها و جراحت‌ها؛ قتل عمد و دیه اعضا و منافع پرداخته شده است.

سهرابی (۱۳۹۵) در پژوهش خود «موارد اختلاف احکام کافر و مسلمان در فقه جزایی اسلام؛ (امامیه، حنفی و شافعی)» را مطالعه نموده است. مسلمان و کافر در فقه جزایی اسلام احکام متفاوتی دارند. اگر مرد مسلمان با زن ذمیه زنا کند، حکم مسلمان با شرایط احسان و غیره اجرا می‌شود و در مزنی بها، حاکم اسلامی در بین اجرای حکم اسلام و ارجاع او به اهل ملت خودش مخیر است. در مبحث لواط، حد لواط مثل حد زانی است و حکم ذمی در صورت لواط مع الایقاب با مسلمان مطلقاً قتل است: چه فاعل باشد و چه مفعول. در محث شرب خمر کافر ذمی در صورت تظاهر به شرب خمر، همانند مسلمان حد شرب خمر که برابر هشتاد ضربه شلاق است جاری می‌گردد.

ضیایی و فهیم (۱۳۹۵)، در مقاله خود «دیه غیرمسلمان ساکن در بلاد اسلامی از دیدگاه فقه مذاهب اسلامی» را مورد بحث و مطالعه قرار داده‌اند. وقوع جرم و جنایات برای هر فردی چه مسلمان و چه غیر مسلمان در کشور اسلامی، مستلزم مجازات و پرداخت دیه است، اما در خصوص نحوه پرداخت و میزان آن در میان فقها و علما تفاوت وجود دارد. نتایج حاکی از آن است که حنفیه قائل به برابری دیه غیرمسلمان با مسلمان می‌باشند. درحالی‌که مالکیه و حنابله، دیه افراد غیرمسلمان را نصف دیه مسلمان دانسته‌اند و شافعیه برای اهل کتاب، ثلث و برای سایر غیرمسلمانان یک پانزدهم دیه مسلمان را قرار داده‌اند. نظر مشهور فقهای امامیه نیز هشتصد درهم است، ولی برخی از فقیهان امامیه به تفصیل قائل شده و دیه غیرمسلمان را بسته به شرایط، برابر دیه مسلمان یا ثلث آن یا هشتصد درهم دانسته‌اند.

حسین‌پور (۱۳۹۹)، در پژوهشی که داشته است به «بررسی احکام حقوقی غیرمسلمانان از منظر فقه امامیه و قوانین ایران» پرداخته است. در فقه امامیه، احکام متعدد حقوقی برای

غیرمسلمانان در نظر گرفته شده است. فقها در کتب فقهی، قتل مسلمان توسط غیرمسلمان را موجب صدور حکم قصاص دانسته‌اند، در حالی ارتکاب همین جرم توسط مسلمان در مورد غیرمسلمان، موجب قصاص مسلمان نمی‌شود؛ بلکه در مورد کفار ذمی موجب ثبوت تعزیر و دیه و در مورد کفار معاهد موجب ثبوت تعزیر می‌شود و در مورد سایر کفار (حربی)، هیچ مجازاتی برای مسلمان صادر و اعمال نخواهد شد.

رنجبر و همکاران (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای که به تازگی انجام داده‌اند «امکان‌سنجی فقهی تعیین میزان دیه اقلیت‌های دینی با توجه به حکم حکومتی» را مورد بحث قرار داده‌اند. از جمله موضوعات بحث‌برانگیز در محافل علمی که محل استفتاء از مراجع عظام تقلید نیز شده، این است که آیا به‌رغم منصوص بودن دیه اقلیت‌های دینی، از نظر شرعی این امکان وجود دارد که با توجه به حکم حکومتی در برهه‌ایی خاص حکم به تغییر میزان دیه اقلیت‌های دینی داد؟ نتایج پژوهش بیانگر آن است که از نظر شرعی امکان تغییر میزان دیه اقلیت‌های دینی با توجه به حکم حکومتی وجود دارد.

از دیگر منابع می‌توان به مقاله «دیه اهل ذمه و شهروندان غیرمسلمان» از سید محمود هاشمی شاهرودی (۱۳۸۰)؛ مقاله «بررسی تطبیقی دیه و خسارات تنبیهی در فقه امامیه و نظام حقوقی کامن‌لا» از عالی پناه (۱۳۸۷)؛ مقاله «مفهوم و ماهیت دیه از منظر فقه و حقوق اسلامی» از سیدموسی میرمدرس (۱۳۹۲)؛ کتاب برابری دیه (زن و مرد، مسلمان و غیرمسلمان): برگرفته از نظریات فقهی آیت‌الله صانعی (۱۳۹۴)؛ مقاله «بررسی پرداخت دیه در جراحات‌های اعضا و جوارح از نظر مذاهب خمس و قانون مجازات ایران و مصر» آقازاده و ایمانی (۱۳۹۴) اشاره نمود.

با توجه به پژوهش‌های صورت گرفته، تاکنون پیرامون این موضوع، پژوهشی انجام نشده است. در مطالعات اندکی که صورت گرفته و با خواندن مقالات، علاقه‌مندی‌هایی در خصوص بررسی تطبیقی دیه مسلمان و غیرمسلمان در مذاهب خمس ایجاد گردیده و به همین خاطر به انتخاب موضوع در این زمینه پرداخته شده است. بنابراین با توجه به خلاء مطالعات موجود در این زمینه، در این پژوهش به بررسی تطبیقی دیه مسلمان و غیرمسلمان در مذاهب خمس پرداخته شده است.

۳. اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

اجرای صحیح احکام در جامعه، مستلزم شناخت دقیق مباحث و موضوعات فقهی و حقوقی است. بنابراین باید احکام و منابع فقهی و حقوقی را به‌خوبی شناخت. این وضعیت در فقه

اهمیت بسزایی دارد، چراکه ترسیم نادرست و مبهم مرزهای یک ماهیت موجب می‌شود که بی‌گناهی مجازات شوند و بسیاری از گناهکاران به سزای اعمال خود نرسند. از جمله این مباحث که موضوع بحث حاضر می‌باشد، ماهیت دیه و تطبیق دیه مسلمان و غیرمسلمان در مذاهب خمس است. بحث دیه یکی از مهم‌ترین احکام و موضوع‌های بحث‌برانگیز در فقه و حقوق اسلامی است که با توجه به پیشینه تاریخی آن از ابعاد و جنبه‌های گوناگون، مورد توجه صاحب‌نظران، فقیهان، مفسران و حقوق‌دانان اسلامی قرار گرفته است.

در دوران معاصر و با توجه به مقتضیات محیطی و اجتماعی، ماهیت دیه، مشکلات و دل‌مشغولی‌های بسیاری از فقها و حقوق‌دانان اسلامی را فراهم آورده است. این در حالی است که با مراجعه به منابع و آثار نوشته شده در این خصوص، کمتر می‌توان شاهد توجه به این مسئله و اظهار نظر درباره آن بود. باین حال منابعی نیز در این زمینه وجود دارد که به ماهیت دیه، شرایط و نحوه جبران آن پرداخته‌اند. در آثار قدما و متأخران فقیهان شیعه، دیه کمتر مورد عطف نظر بوده و با صراحت درباره آن اظهار نظری صورت نگرفته است. در حالی که فقیهان اهل سنت^۲ با صراحت ماهیت آن را در قتل خطایی، صرفاً جبرانی دانسته‌اند. باین وجود، فقه‌های معاصر در پاره‌ای از موارد به روشنی به ابراز رأی و بحث در خصوص دیه و نحوه جبران آن پرداخته‌اند.

برابر ماده ۲۹۷ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰، دیه قتل مرد مسلمان تعریف شده بود، هرچند برابر ماده ۳۰۰ قانون مدنی مصوب سال ۱۳۱۴، دیه قتل زن مسلمان (خواه عمدی و خواه غیرعمدی) نصف دیه مرد مسلمان ذکر شده است. سکوت در مقابل دیه غیرمسلمان و نیز رویه‌های مختلفی که در محاکم سراسر کشور راجع به دیه غیرمسلمان اتخاذ شده بود، از دلایل مهاجرت اقلیت‌های مذهبی از ایران شده بود. همین مسئله از دلایل اهمیت و توجه به مسئله دیات و برابری آن برای تمام اقلیت‌ها است.

علمای اسلامی در این زمینه نظرات متفاوتی بیان و بحث دیات را مورد بحث قرار داده‌اند. جمع‌آوری نظرات آن‌ها با تأکید بر نظرات فقه‌های جدید به شیوه منظم و دقیق، بیانگر دیدگاه نزدیک به واقعیت و در نتیجه بهره‌مندی و آگاهی جامعه اسلامی در عمل به آن و استعالی مبانی جامعه بر پایه رهنمودهای شریعت الهی و ظرفیت گسترده فقه اسلامی است. چراکه

^۱ مانند شهید اول و فخرالمحققین.

^۲ مانند شمس‌الدین سرخسی، عبدالله بن قدامه و ابن‌عربی.